

Мортіков В.В.,

доктор економічних наук,
професор кафедри управління персоналом
та економічної теорії
Східноукраїнського університету імені В. Даля

ІНВЕСТИЦІЇ І ЗОВНІШНІ ЕФЕКТИ

Розглядаються зовнішні ефекти, що виникають у результаті інвестування. Увагу приділено протидії негативним екстерналіям і підтримці позитивних. Проаналізовано різні форми реакції на появу зовнішніх ефектів: угоду сторін, створення ринку зовнішніх ефектів, державне регулювання.

The issue of side-effects related to investments is examined. Special attention is given to counteraction to negative externalities. Different reactions to side-effects (contracting, market of externalities, state regulation) are analyzed.

Інвестиційна активність у країні — важлива передумова розв’язання її соціально-економічних проблем. Саме тому аналіз чинників, що стримують інвестиційну діяльність, а також її результатів є актуальним завданням економічної науки. Однією з умов здійснення інвестиції є так звані зовнішні ефекти, або екстерналії.

За визначенням “зовнішній ефект має місце, коли виробництво чи споживання товару впливає на виробників або споживачів, не залучених до процесу купівлі-продажу даного товару, і коли ці побічні ефекти не знаходять повного відображення в ринкових цінах”¹. Стосовно інвестиційної діяльності зовнішні ефекти — це різного роду впливи, що їх відчують на собі суб’єкти, які безпосередньо не причетні до певної інвестиційної угоди. Виокремлюють широке розуміння зовнішніх ефектів і вузьке. Внаслідок величезного розмаїття взаємозалежностей інвестиції одних суб’єктів через природне, соціальне, економічне середовище позначаються на інших суб’єктах, не пов’язаних із першими якими-небудь угодами. Це широке розуміння зовнішніх впливів. А вузьке розуміння цих впливів подане у працях неокласиків, представників кембріджської школи А. Маршалла, А. Пігу. Саме такому вузькому розумінню і відповідає вищенаведене визначення із підручника “Економіка”.

Інвестиції у більшості випадків зумовлюють зовнішні ефекти, що зачіпають сферу зайнятості. Надходження іноземної інвестиції в країну нерідко супроводжується не лише створенням нових робочих місць, а й реконструкцією підприємств, поліпшенням умов праці, скороченням виробничого травматизму, введенням системи постійного навчання співробітників. Однак не завжди іноземні інвестиції зумовлюють появу нової, якісної зайнятості у кра-

¹ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. — М.: Дело, 1993. — С. 65.

їні, що приймає. Так, власник “Криворіжстали” Лакшмі Міттал не повністю виконує свої зобов’язання у соціально-трудої сфері, практично не витрачає коштів на підвищення безпеки праці, платить працівникам дуже низьку зарплату.

Зовнішні ефекти виникають через суперництво держави і приватнопідприємницького сектору на ринках інвестиційних ресурсів, тобто економічних ресурсів, призначених для капіталовкладень. Зрозуміло, що чим більше ресурсів використовує держава і її інститути, тим менше їх залишається для приватного сектору, який відчуває на собі в результаті негативний зовнішній ефект, зокрема від державних запозичень.

Витіснення державою приватного бізнесу на ринках інвестиційних ресурсів відбувається тому, що для держави ці ресурси виявляються безоплатними чи, точніше, за ці ресурси розплачуються платники податків. Візьмемо для прикладу суперництво державних і приватнопідприємницьких структур на ринку капіталу. Досить високий рівень процентних ставок за кредитами в Україні яскраво свідчить про існування проблеми витіснення приватного сектору. Дуже мала частка підприємств, що працюють легально, чия рентабельність дає змогу брати кредити під 15—20 % річних. Слово “легальний” використовується нами тут не випадково, бо в Україні, як і в інших пострадянських державах, теж існує проблема витіснення легального приватного сектору тіньовими структурами, для яких рівень процентної ставки, як і у випадку кредитування державних витрат, найчастіше не має значення.

Масштаби витіснення державою приватного бізнесу в різні періоди існування незалежної української держави були різними залежно від величини державного боргу, соціальних зобов’язань перед населенням, ефективності функціонування державних підприємств. У 1997 році витрати зведеного держбюджету України становили 36,8 % ВВП, а вже у 1999-му — 26,7 %, що стало найважливішою умовою здешевлення кредитних ресурсів для приватного сектору й економічного зростання у 2000—2004 роках. Тільки за 2005 рік витрати держбюджету збільшилися з 29,4 до 33,4 % ВВП, а за результатами першого півріччя 2006 року — до 35,6 % ВВП.

Ось чому зменшення державних витрат нині для України таке актуальне. Зі скороченням витрат держбюджету держава дедалі менше витісняє приватний сектор із ринку інвестиційних ресурсів. Дедалі більше починають “працювати” ринкові механізми витіснення, що ґрунтуються на конкуренції. Необхідно також зазначити, що через успішність процесу приватизації останнім часом для України стає характерним певний надлишок грошей, а це не може не позначатися на пом’якшенні ефектів, які зумовлюються інтенсивним використанням грошей державою.

Для України сьогодні є характерною і проблема витіснення приватнопідприємницького сектору з ринку капіталу в результаті активного кредитування

населення, на яке переорієнтувалися вітчизняні банки. Позики фізичних осіб за січень—серпень 2006 року зросли на 73,5 %, а підприємницького сектору — на 26,6 %.

Фактично повністю “очишених” від створення зовнішніх ефектів інвестицій не існує. Однак найбільше екстерналій з’являється при інвестуванні у створення благ, покликаних задовольняти колективні, суспільні потреби, тобто в галузі суспільного сектору економіки: освіту, охорону здоров’я, культуру, мистецтво та ін.

Необхідно зазначити, що дію екстерналій, пов’язаних з інвестиціями, варто розглядати в короткостроковому і довгостроковому аспектах. Візьмемо, приміром, інвестиції в екологічно небезпечне виробництво. Негативний ефект викидів у навколишнє середовище тут може проявитися як одразу, так і через тривалий період часу.

Треба також зауважити, що негативні ефекти, об’єктом яких стає одна сторона, можуть супроводжуватися рівними за величиною впливу позитивними ефектами, що їх одержує у процесі інвестування інша сторона. Таким чином, позитивні й негативні екстерналії, що супроводжують інвестицію, зрівнюються: позитивні екстерналії купуються за рахунок таких самих за силою негативних ефектів. Така ситуація рівноваги описується в абстрактних математичних моделях і є свідченням нульових соціальних витрат. В усіх інших ситуаціях спостерігається нерівновага: 1) позитивна екстерналія для одного суб’єкта супроводжується більшою за величиною негативною екстерналією для іншого; 2) зворотна попередній ситуація; 3) результатом інвестиції є позитивна екстерналія; 4) у процесі інвестування виникають тільки негативні екстерналії.

Зовнішні ефекти і права власності. У своїй відомій праці “Проблема соціальних витрат” американський економіст, нобелівський лауреат Р. Коуз зауважував: якщо права власності чітко визначені, то суб’єкти, від яких виходять зовнішні ефекти, або ефекти “забруднення”, і суб’єкти — одержувачі цих ефектів домовляються між собою з приводу ефективного рівня “забруднення”². Наприклад, капіталовкладення в будівництво паперової фабрики спричинило забруднення атмосфери, що зашкодило сусідній клініці, змусило її нести додаткові витрати. Якщо права, пов’язані із забрудненням, чітко визначені, фабрика і клініка починають переговори щодо їхнього продажу. Переговори можуть тривати доти, доки встановиться ефективний рівень забруднення.

Передумовами виникнення зовнішніх ефектів, зумовлених інвестиціями, є:

- а) невизначеність прав власності одержувачів цих ефектів;

- б) нечітке визначення обов’язків, відповідальності сторін інвестиційного контракту. І в одному, і в другому випадках не існує перешкод для перенесення на третю сторону витрат капіталовкладень, витрат укладення інвестиційних кон-

² Ronald H. Coase. The Problem of Social Cost. — Journal of Law and Economics, 1960, 3, pp. 1—44.

трактів між інвестором і одержувачем інвестиції. І водночас існує можливість безоплатного користування позитивними зовнішніми впливами, що супроводжує інвестиції.

Розглянемо ситуацію з інвестиціями у створення інтелектуального продукту. Міркуючи про виникнення зовнішніх ефектів з огляду на рівень захисту інтелектуальної власності, можна навести два крайніх випадки. Один — повна незахищеність інтелектуальної власності: усе, що створюється, стає загальним надбанням. Така ситуація характеризується тим, що інтелектуальний продукт знаходить максимальне число споживачів, які безперешкодно користуються позитивними екстерналіями, пов'язаними зі споживанням цього продукту. Другий крайній випадок — авторська власність інвестора в інтелектуальний продукт захищена на 100 %, і цей продукт є його особистою власністю.

Для запобігання виникненню екстерналій є три види власності на технічні винаходи: державна власність, коли права автора фіксуються авторським посвідченням; власність організації, де права автора й організації фіксуються патентним свідоцтвом; особиста чи індивідуальна власність, що фіксується патентом.

Якщо підприємства, що інвестують у розроблення і випуск новітньої техніки, не зможуть одержати від цього усіх вигод, враховуючи й побічні, пов'язані з неоплачуваним використанням цієї техніки в інших сферах, країнах і т.ін., обсяги її випуску стануть нижчими за оптимальні. Щоб цього не сталося, необхідна ефективніша система патентного захисту.

Зауважимо, що в перехідній економіці України через неврегульованість відносин власності (спроби реприватизації, систематичне порушення договірних зобов'язань), слабкість законодавчої бази розвитку народного господарства кількість і розмаїтість екстерналій значно перевищує обсяги зовнішніх ефектів, що існують у країнах із налагодженою економіко-правовою системою.

В умовах існування значних за величиною зовнішніх ефектів ринок не в змозі ефективно виконувати свою функцію розподілу інвестиційних ресурсів. Інакше кажучи, ці ресурси отримують ті економічні суб'єкти, що не використовують їх найефективніше як із погляду своєї, так і суспільної вигоди. Наявність зовнішніх ефектів негативно позначається на прийнятті економічними суб'єктами ефективних інвестиційних рішень. Тому виникнення екстерналій вважається “провалом”, невдачею ринку.

“Провалом” ринку можна протидіяти шляхом: угод сторін; безпосереднього втручання держави в інвестиційний процес; різного роду санкцій; створення ринку зовнішніх ефектів. Так, інвестиції у глибоководний промисел риби (будівництво нових суден, ефективніші технології) може спричинити скорочення вилову наявними суднами. Для запобігання негативних екстерналій, пов'язаних з ефектами переповнення і витіснення, усі економічні суб'єкти можуть домовитися про певні квоти вилову риби. Така сама домовленість можлива між різними власниками свердловин одного нафтового родовища. Угоди по-

дібного роду можуть мати як формальний, так і неформальний характер. Українською інститутом неформальних домовленостей використовується у країнах колишнього СРСР.

Дуже вагомою є роль держави в регулюванні й створенні зовнішніх ефектів. Втручання держави в інвестиційний процес необхідне в тих випадках, коли суспільна віддача від них істотно перевищує приватну. При визначенні необхідності втручання держави в ситуацію з екстерналіями треба встановити, чи немає можливості врегулювати цю ситуацію шляхом укладення угоди між сторонами та ін. У тому разі, якщо сторони домовляться для взаємної вигоди, втручання держави не потрібне.

Важливим є: а) визначення пріоритетів державної економічної політики щодо різних екстерналій; б) встановлення того, де, якими засобами, у яких масштабах необхідне втручання держави в ситуацію з екстерналіями; в) усвідомлення того, що можливості держави в регулюванні ринків із зовнішніми ефектами є досить обмеженими. До числа завдань, що їх покликано вирішувати політики, можна віднести: визначення того, скільки має бути витрачено суспільних ресурсів на те, щоб упоратися з такими негативними зовнішніми ефектами, як забруднення повітря і води, переповнення автомобільних магістралей? Які схеми інвестування цих ресурсів мають бути використані? Відповідні організації із врегулювання мають бути державними чи приватними?

Через обмеженість бюджетних коштів нерідко проблемним стає державне фінансування тієї чи іншої галузі, функціонування якої супроводжується позитивними ефектами. Це стосується, приміром, вітчизняної цукробурякової галузі: дехто із фахівців пропонує припинити підтримувати з бюджету цю галузь і перейти на тростинний цукор. Супротивники ввезення сирцю вважають, що в такому разі постраждає зайнятість сільських жителів, з'являться соціальні проблеми з огляду на працевлаштування людей, що зайняті у цукробуряковому виробництві. З економічної точки зору ця сфера активності нерентабельна. Однак галузь є джерелом значущих позитивних екстерналій, головна з них — зайнятість.

Джерелом позитивних екстерналій є і вугільна галузь України. Чимало шахт, що працюють, збиткові, виходячи з розуміння приватної вигоди. Але з позиції суспільної вигоди, а саме з позиції підтримки зайнятості, протидії протиправній поведінці, наркоманії робота низки нерентабельних шахт Донбасу доцільна. З огляду на те, що 95 % шахт в Україні працюють без реконструкції понад 20 років, стимулювання державою інвестицій у вуглевидобування є досить актуальним.

Місцева влада в Україні найчастіше активно протидіє ліквідації великих підприємств на відповідних територіях, оскільки з роботою цих підприємств пов'язані позитивні екстерналії. Така протидія може набути форми мораторію на банкрутство стратегічно важливих підприємств регіону.

Врахування екстерналій необхідне при розробленні оптимальних схем бюджетного фінансування освіти, охорони здоров'я. Упровадження страхової медицини певною мірою дає змогу заповнити прорив між приватною і суспільною вигодами охорони здоров'я, приватними і суспільними витратами на функціонування цієї галузі. Перехід до страхової медицини дасть змогу поставити якість медичної послуги й оплату за неї з боку страхової організації у пряму залежність. Окрім внесків фізичних і юридичних осіб, страхові медичні організації можуть скористатися джерелами бюджетного фінансування. Співвідношення приватних і суспільних джерел у фінансуванні медицини має залежати від того, наскільки лікування тієї чи іншої хвороби виходить за межі приватної вигоди.

Формами реакції на негативні екстерналії, що з'являються у результаті інвестицій, можуть стати штрафні санкції. Вони використовуються, наприклад, якщо діяльність хімічної компанії нищить флору і фауну, забруднює викидами річку, чим сприяє поширенню онкологічних захворювань.

У кожній країні існує визначена політика влади щодо дотримання економічної рівноваги, недопущення негативних екстерналій, пов'язаних із шкідливими викидами. У деяких містах України, наприклад, складається перелік екологічно небезпечних підприємств, що можуть бути реструктуризовані чи цілком ліквідовані.

Необхідно зазначити, що державне втручання в економіку не лише здатне врегулювати ситуацію із зовнішніми впливами, а й створювати ці впливи. Візьмемо для прикладу вплив державної підтримки певного сектору економіки на інші сектори економіки. Результатом цієї підтримки є: а) зростання інших секторів, якщо їхня продукція починає активно споживатися сектором, що дістав державну підтримку; б) дефіцит державних централізованих ресурсів, який відчувають інші сектори економіки в результаті державної підтримки окремого сектору.

Одним із способів урегулювання проблеми екстерналій є інвестиції суспільних коштів у створення й функціонування ринків зовнішніх ефектів. Насамперед ці ринки можуть виникати на основі взаємовідносин держави й інших економічних суб'єктів. Варто зауважити, що одержання одноразової компенсації за створення позитивного зовнішнього ефекту чи відмову від створення негативного ефекту ще не означає появи відповідного ринку екстерналій. Хоча такі епізодичні компенсації можуть створити основу для виникнення ринку зовнішніх ефектів. Ось приклади таких компенсацій:

— держава може інвестувати кошти в “купівлю” позитивного зовнішнього ефекту. Скажімо, державний орган видає підприємцю винагороду за створення останнім нових робочих місць у працenaдлишковому населеному пункті, виплачує родині значну суму грошей після народження дитини. Або ж державний інститут інвестує кошти в “купівлю” права впливати на відмову економічного суб'єкта від створення негативного зовнішнього ефекту. Наприклад, американська організація “Прожект Превеншен” виплачувала грошову компенсацію в 200 дол. наркоманам і алкоголікам, що зробили стерилізацію.

Вкладаючи гроші в стерилізацію, суспільство, платники податків уникають можливої негативної екстерналії у вигляді появи хворих, фізично і психічно неповноцінних дітей;

— можливий бартерний обмін позитивними ефектами: підприємство інвестує кошти у створення додаткових робочих місць, а місцева влада поліпшує транспортне сполучення, зокрема до підприємства;

— регіони, де, приміром, повітря вкрай забруднене викидами хімічних, металургійних підприємств, повинні мати кошти для інвестицій людей у своє здоров'я, здоров'я дітей. Залежно від цінової політики на продукцію цих підприємств ці кошти виділяються або з їхньої виручки, або з держбюджету³.

Цілком зрозуміле прагнення підприємства, діяльність якого супроводжується позитивною екстерналією, продати її. Актуальним для багатьох країн є надання ринкової форми позитивним ефектам, що зобов'язані своїм походженням різним інвестиціям держави⁴. Однак на цьому шляху виникають труднощі. Одна з них — неможливість вартісної, грошової оцінки екстерналій, завдяки чому їм не можна надати ринкової форми.

³ Держава у своїй інвестиційній політиці розміщення продуктивних сил у країні має враховувати цю обставину: регіони з відносно вільним від викидів середовищем повинні ділитися коштами з регіонами, де кількість цих викидів достатньо висока.

⁴ Ця актуальність щодо інвестицій у сферу освіти зумовлюється, зокрема, інтенсивною міграцією висококваліфікованих кадрів між державами.